

Ebü'l-Kasım ez-Zehravi ve *Kitabu't-Tasrif* Adlı Eseriyle İlgili Rusça Araştırmalar

Dr. Öğr. Üyesi Fegani Beyler

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-4256>

Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bingöl – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 14.01.2020

Kabul: 21.03.2020

On-line Yayın: 25.03.2020

Anahtar Kelimeler

Zehravi

Tasrif

Türk-İslâm Bilim Tarihinde Cerrahi

Rusya'da Zehravi Araştırmaları

Rus Kaynaklarında Zehravi

Zehravi Üzerine Rusça Çalışmalar

Tıp Tarihi

Araştırma Makalesi

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.42229>

Öz

IX.-XIII. yüzyıllarda Türk-İslâm Dünyasında matematik, tıp, kimya, astronomi, fizik, optik, mekanik, zooloji, botanik, mineraloji, coğrafya ve diğer bilim alanlarında büyük başarılar elde edilmiştir. Önde gelen bilim tarihçilerine göre, Türk-İslâm Dünyasının farklı bölgelerinde yaşayan bilginler, Yunan ve Bizanslı seleflerini yalnızca geride bırakmamışlardır. Onlar sonraki yüzyıllar için bu bilim dallarının gelişim yollarını da belirlemişlerdir.

Bu seçkin bilginler arasında dünya tıp tarihinde silinemez izler bırakan çok sayıda hekimden de söz etmek mümkündür. Onlardan biri, Endülüslü cerrah-hekim Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî'dir. O, cerrahi alanına yaptığı sağlam ve özgün katkılarla bilinmekte ve Türk-İslâm Dünyasında cerrahinin kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Zehrâvî birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan bir tıp ansiklopedisi niteliğindeki *Kitâbu't-tasrif li-men aceze ani't-te'lif* adlı kitabı günümüze ulaşmıştır. Kitap, Türk-İslâm Dünyasından çok, Avrupa ülkelerinde dikkat çekmiş ve etkili olmuştur. Kitabın farklı bölümleri başta Latince olmak üzere, İbranice, Fransızca, İngilizce vd. dillere tercüme edilmiştir.

Türk-İslâm Dünyasında yetişmiş olan bilim insanlarının özel olarak araştırıldığı Rusya'da da Zehrâvî'nin bilimsel mirası tüm yönleriyle ele alınmıştır. *Tasrif*, İbn Sînâ'nın *el-Kânun fi't-Tıbb* adlı eserine oranla geç olsa da Rusçaya tercüme edilmiştir.

Bu makalenin amacı, Zehrâvî ve başlıca eseri *Tasrif*'le ilgili Rusça çalışmaları -mevcut olanaklar çerçevesinde- tespit etmek, bu çalışmalar arasından öne çıkanları ortaya koymaktır.

Son olarak bu makale, Zehrâvî ve *Tasrif*'le ilgili Türkçe literatüre bir katkı sunma amacı taşımaktadır. Böylece, makalenin yazarı, ülkemizde devam eden ve gelecekte gerçekleştirilmesi düşünülen ilgili araştırmalara kaynak ve malzeme dizini bakımından yararlı olmayı da ummaktadır.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Beyler, F. (2020). Ebü'l-Kasım ez-Zehravi ve *Kitabu't-Tasrif* Adlı Eseriyle İlgili Rusça Araştırmalar. *Jass Studies - The Journal of Academic Social Science Studies*, Year: 13, Number: 79, Spring, p. 431-443.

Russian Studies on Abul-Qāsim al-Zahrāwī and His Work Titled Kitāb al-Taṣrīf

Asst. Prof. Dr. Fegani Beyler

Bingol University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Philosophy, Bingol – TURKEY

Article History

Submitted: 14.01.2020

Accepted: 21.03.2020

Published Online: 31.03.2020

Key Words

al-Zahrāwī

al-Taṣrīf

Surgery in the Turkish-Islamic History

Studies on al-Zahrāwī in Russia

al-Zahrāwī in Russian Sources

Russian Studies on al-Zahrāwī

History of Medicine

Research Article

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.42229>

Abstract

Important achievements were obtained in the fields of mathematics, medicine, chemistry, astronomy, physics, optics, mechanics, zoology, botanic, mineralogy, geography and etc. in the Turkish-Islamic world between the ninth and thirteenth centuries. According to the leading historians of science, scholars living in different parts of the Turkish-Islamic world not only surpassed their Greek and Byzantine predecessors. They also paved the way for development of these fields of science for following centuries.

It is possible to mention many physicians that left non-erasable marks in the medicine history among these distinguished scholars. One of these names is an Andalusian surgeon-physician called Abul-Qāsim al-Zahrāwī. He is known for his solid and unique contributions to the surgical world and regarded as the founder of surgery in the Turkish-Islamic world.

al-Zahrāwī wrote many books. One of these books, called al-Taṣrīf (The Method of Medicine) regarded as a medical encyclopedia has reached until today. The book attracted more attention in the European countries than in the Turkish-Islamic world and had an impact on Europe. Different chapters from the book were translated into languages such as Hebrew, French, English and especially Latin.

al-Zahrāwī's scientific heritage has also been discussed with all its aspects in Russia where scientists in the Turkish-Islamic world have especially been studied. Even though it was translated at a later period than Avicenna's al-Qānūn fī al-Ṭibb (The Canon of Medicine), al-Taṣrīf was translated into Russian.

The aim of this study is to identify Russian studies on Zahrāwī and his main work, al-Taṣrīf -within the framework of available opportunities- and to present prominent ones among these.

In conclusion, this article also aims to contribute to the Turkish literature on al-Zahrāwī and al-Taṣrīf. Therefore, the author wishes to assist the relevant ongoing studies and the ones to be conducted in the future in terms of bibliography and material index.

Giriş

Zehrâvî, Arap-İslâm hâkimiyetindeki İspanya'da, bir zamanlar Batı Avrupa'nın en büyük başşehri ve bilim merkezi olan Kurtuba'ya (Córdoba) bağlı Zehrâ'da (Medînetüzzehrâ) dünyaya gelmiştir. Türk-İslâm Dünyasında tanınmış kişilerin biyografilerini konu edinen kültür tarihi niteliğindeki tabakat kitaplarında yer alan bilgilere göre, o, öğrenimini de burada görmüş, hekimlik mesleğini yine bu bölgede icra etmiştir. Tıbbın bütün alanlarını kapsayan ve kısa adıyla *Tasrîf* olarak bilinen ansiklopedik eseriyle yüzyıllar boyunca meşhur olan bu hekim-bilginin tam adı Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbas ez-Zehrâvî'dir. Bununla birlikte, o, Latin orta çağında daha çok *Albucasis*, *Abul-Qasim*, *Abulcasis*, *Alcaravius* vb. adlarla anılmaktadır.

Endülüslü Zehrâvî'nin bilimsel faaliyeti; Türk-İslâm Dünyasının diğer ucunda, başkaca bir deyişle, Orta Asya'da yaşamış olan çağdaşı ve orta çağ tıbbının önde gelen temsilcisi İbn Sînâ'nın (980-1037) bilim alanındaki faaliyetlerine benzer bir biçimde, parlak bir bilimsel gelenek içerisinde, muteber bir ortamda vuku bulmuştur.

Zehrâvî; genel olarak tıp, daha özel ve dar anlamda ise cerrahi alanında kendisinin selefleri konumunda bulunan ünlü hekimlerin (Galenos, Aulus Cornelius Celsus, Aeginalı Paulus, Ebû Bekir er-Râzî vd.) uygulamış oldukları yöntem ve tekniklerle sınırlı kalmamıştır. Aksine, o, yetenekli bir hekim olarak, tıp alanında kullanılan çok sayıda araç-gerecin var olduğu durumlarda bile, cerrahide kullanılmak üzere, yeni âletler geliştirmiştir. Bu hususu onun elli yıllık bir birikim ve tecrübenin ürünü olarak ortaya koyduğu tıp ansiklopedisi niteliğindeki *Tasrîf* adlı eserinde de görmek mümkündür. Bu anlamda, Zehrâvî'nin tıbbî ve cerrahî bilgisi, kendisinden önceki hekimlerin bilgi ve becerilerinin birer derlemesi olarak görülmemelidir. Nitekim o, seleflerinden edindiği bilgi ve becerileri kişisel tecrübeleri sayesinde elde ettiği bilimsel sonuçlarla birleştirmiş, onları gelecek nesillere aktarmayı başarmış, böylece, antik çağ tıbbıyla orta çağ tıbbı arasında güçlü bir köprü olma görevini de üstlenmiştir.

Zehrâvî'nin *Tasrîf*i, çağdaşı İbn Sînâ'nın *el-Kânun fi't-Tıbb*'ına benzer bir biçimde, özellikle Avrupa'da büyük bir etki uyandırmıştır. Eser çeşitli Batı dillerine tercüme edilmiş, tenkitli neşirleri yapılmıştır.

Ebû Bekir er-Râzî, Fârâbî, İbn Sînâ, Câbir b. Hayyân, Kindî, Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, Bettânî, Kâşî, Abdurrahman el-Hâzinî, Nasîruddîn Tûsî, Abdülmelik eş-Şîrâzî, İbnü'z-Zerkâle, İbn Muâz, Câbir b. Eflah vd. gibi Türk-İslâm Dünyasında yetişmiş bilim insanı ve filozofların eserlerinin özellikle araştırıldığı Rusya'da Zehrâvî ve *Tasrîf*i de dikkat çekmiştir. *Tasrîf*'in cerrahî ameliyatlara ilgili otuzuncu bölümü, Avrupa'da olduğu gibi, Rusya'da da daha çok ilgi uyandırmış, bu bölüm geniş açıklama ve notlarla Rusçaya tercüme edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Zehrâvî ve *Tasrîf*'le ilgili Rusça yayınlar arasından öne çıkanları ortaya koymak ve betimleme yöntemini izlemek suretiyle Rus araştırmacıların bu alandaki yorum ve değerlendirmelerini okurlara sunmaktır.¹ Makalede, söz konusu çalışmaların yapıldığı tarihler dikkate alınmak suretiyle kronolojik bir izlek izlendiği de belirtilmelidir.

1. Brockhaus ve Efron Ansiklopedik Sözlüğü, *Albukazes Maddesi*²

Bu sözlüğün ilgili cildi, Rusya'da yayın faaliyetleri ve litografya alanında önde gelen yayıncı ve

¹ Makalede Zehrâvî ve *Tasrîf*'le ilgili tüm Rusça popüler (herhangi bir araştırmaya dayalı olmayan, bilimsel içerikten yoksun bulunan, çoğunlukla ticarî amaçlarla türetilen) internet yayınları değerlendirme dışı bırakılmıştır. Rusya Devlet Kütüphanesi (www.rsl.ru) üyesi olduğumuz halde, kütüphanede yer alan ve konuyla doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan bazı yayınlara da uzaktan erişim sağlanamamıştır.

² Брокгауз, Ф. А. и Ефрон, И. А. (1905). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Дополнительный том I (1): Аа-Вяхирь*. Санкт Петербург: Акционерное издательское общество «Брокгауз-Ефрон». / Brokgauz, F. A. i Efron, I. A. (1905). *Entsiklopedičeskij slovar Brokgauza i Efrona. Dopolnitelnyj tom I (1): Aa-Vyahir*. Sankt Peterburg: Aktsionernoye izdatelskoye obşestvo «Brokgauz-Efron».

yatırımcılardan Almanyalı Friedrich Arnold Brockhaus (1772-1823) ailesinin ve Rusyalı Yahudi İlya Abramoviç Efron'un (1847-1917) ortaklaşa kurdukları ve kendi soyadlarını taşıyan yayınevi tarafından 1905 yılında St. Petersburg'da yayımlanmıştır. Genel kültür niteliğindeki bu sözlük, Rusya'da kimi çevrelerce *The Encyclopædia Britannica*'nın Rusça karşılığı olarak görülmekte, bu nedenle bilimsel içerikten yoksun olduğu ileri sürülerek eleştirilmektedir.

Albukazes maddesi ansiklopedik sözlüğün EK I. cildinde, 89. sayfada yer almakta olup Rusyalı kimyacı ve farmakolog Aleksandr Semenoviç Ginzberg (1870-1937) tarafından yazılmıştır. Burada, Zehrâvî ve *Tasrif*'le ilgili olarak aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

“Albukazes ünlü Arap hekim ve simyacılarından biridir. O, Alzaharavius adıyla da bilinir. Asıl adı Halaf Ebn Abbas Abul-Kazan'dır. Cordoba'nın (İspanya) yanı başında, Zahar'da doğmuş, 1122 yılında orada ölmüştür. Onun ölüm tarihini 1013 yılı olarak gösterenler de vardır. O, damıtma ve rafine etme tekniğiyle birçok ilacın hazırlanması konusunda geniş açıklamalar ortaya koymuştur. Albukazes ilaçlar üzerine bir kitap telif etmiştir. Bu kitap *Servitor*³ adıyla Latinceye tercüme edilmiş, XV-XVII. yüzyıllarda defalarca baskısı yapılmış ve büyük bir değer görmüştür” (Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1905: 89).

2. Büyük Rusya Ansiklopedisi, *Albukasis* Maddesi

Büyük Rusya Ansiklopedisi, 1926-1947 (I. baskı), 1949-1958 (II. baskı) ve 1969-1978 (III. baskı) yılları arasında birçok defa yayımlanmış olan *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* temelli bir çalışmadır. Burada, Zehrâvî ile ilgili kısa bir madde bulunmaktadır.

Albukasis başlıklı ansiklopedi maddesi, Rusya'da tıp tarihçisi ve gazeteci olarak bilinen Mark Borisoviç Mirskiy (1930-2010) tarafından yazılmıştır.⁴ Burada aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:

“Albukasis veya Albukazis (936-1010/1013), *Kitâbu'z-Zehrâvî* olarak bilinen ve otuz ciltten oluşan bir tıp ansiklopedisinin yazarı, Arap bir cerrahdır. Onun bu eseri erken orta çağ döneminde cerrahlar tarafından bir masa kitabı / temel başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Zehrâvî, burada kanamayı durdurma teknikleri, ligatür uygulamaları, cerrahî ameliyatlarda kullanılan iplikler, kalça kemiği çıkığı ve kasık fıtığı ameliyatları, kangren tedavisinde ampütasyon vs. konularda bilgiler vermiştir. O, yaklaşık olarak 200 cerrahî araç-gereç geliştirmiş ve bunları kitabında tasvir etmiştir” (Мирский, 2005: 552).

Mirskiy'in bu maddenin yazımında kullanmış olduğu kaynaklar; ayrıntılarını bu çalışmada ortaya koyduğumuz Rusça *Tasrif* tercümesi ve kendisinin yazmış olduğu *Başlangıçtan Günümüze Cerrahi*⁵ adlı eserdir.

3. Ziya Bünyadov ve *Tasrif*'in Otuzuncu Bölümünün Rusçaya Tercümesi

Ziya Bünyadov (1923-1997) Azerbaycanlı bir tarihçidir.⁶ Ortaya koyduğu telif ve tercüme

³ Yazar Ginzberg, burada Marianne Enseger tarafından yayımlanan *Der Liber servitoris des Abulkasis [936-1013]: Übersetzung, Kommentar und Nachdruck der Textfassung von 1471* başlıklı çalışmayı kastetmektedir. Geniş bilgi için bkz.: Kahya, E. (2013). Zehrâvî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt XLIV, 189-191. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

⁴ Ansiklopedi ve ilgili maddenin bibliyografik künyesi aşağıda belirtilmiştir:

Большая Российская энциклопедия. (2005). Том I. Москва: Издательство «Большая Российская энциклопедия». / *Bolşaya Rossiyskaya entsiklopediya*. (2005). Tom I. Moskva: İzdatelstvo «Bolşaya Rossiyskaya entsiklopediya»;

Мирский, М. Б. (2005). Альбукаси́с. *Большая Российская энциклопедия*. Том I, с. 552. Москва: Издательство «Большая Российская энциклопедия». / Mirskiy, M. B. (2005). *Albukasis*. *Bolşaya Rossiyskaya entsiklopediya*. Tom I, s. 552. Moskva: İzdatelstvo «Bolşaya Rossiyskaya entsiklopediya».

⁵ Мирский, М. Б. (2000). *Хирургия от древности до современности: Очерки истории*. Москва: Издательство Наука. / Mirskiy, M. B. (2000). *Hirurgiya ot drevnosti do sovremennosti: Oçerki istoriyi*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.

⁶ Ziya Bünyadov'un hayatı, ilmî kişiliği, çalışmaları ve bilim çevrelerindeki yeriyile ilgili Türkçe ve diğer dillerdeki kaynaklar için bkz.: Şükürov, Q. (2016). Bünyadov, Ziya. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt EK I, 225-227. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.; Memmedov, H. (2004). Tarihimize Yol Gösteren Adam: Ziya Bünyadov. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, s. 11 (Türkoloji Özel Sayısı), 47-54. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.

çalışmalarla üretken bir araştırmacı olarak temayüz etmiştir. O, Arapça, Farsça ve Osmanlıca yazılmış elyazması eserler alanında bir uzman olarak bilinmekte, karşımıza aynı zamanda Doğu ve Batı dilleri bilgini ve bir arşiv mütehasısı olarak da çıkmaktadır. Farklı dillerden karşılaştırmalı olarak gerçekleştirdiği tercüme çalışmalarından hareketle, Bünyadov'un bir tahkik ve tenkitli neşir uzmanı olduğunu da söylemek mümkündür. Onun özellikle orta çağ tarihine ilişkin araştırmaları, bilim çevrelerinde bu alandaki yoğun tecrübe ve yüksek araştırmacılık düzeyinin ürünleri olarak kabul görmektedir.

Bünyadov, *Tasrîf*'in ilgili bölümünün Rusçaya tercümesinin de mimarıdır. O, bu çalışmasına 1977-1979 yılları arasında Bakü'de yazmış olduğu geniş bir *Giriş* eklemiştir. Böylece, Arapça metnin Rusçaya düz ve kuru bir çeviri-uyarlamasını aktarmak yerine, tercüme metnine eklediği geniş açıklama ve notlarla ortaya bir şaheser koymuş ve bu eserde âdeta müellif olarak davranmıştır.

Tasrîf'in Rusça tercümesinde *Zehrâvî'nin Tıp Tarihindeki Yeri* başlığını taşıyan *Önsöz*, Sovyetler Birliğinin önde gelen tıp tarihçilerinden biri, kendisi de hekim olan Boris Dmitriyeviç Petrov (1904-1991) tarafından yazılmıştır. Petrov, burada kısa bir biçimde Zehrâvî'nin hayatından bahsetmiş, onun Türk-İslâm Dünyasının diğer büyük hekim-filozofu İbn Sînâ'nın çağdaşı olduğunu belirtmiş ve İbn Sînâ gibi onun da entelektüel bir ortamda bilimsel faaliyetlerde bulunduğunu ifade etmiştir. Petrov; Zehrâvî'nin genel olarak tıp bilimi, daha özel anlamda ise cerrahiye dair engin bilgi birikimine sahip oluşundan hareketle, *Tasrîf*'in Zehrâvî'den önceki hekimlerin bilgi ve becerilerinin birer derlemesi olarak görülmemesi gerektiğini özellikle vurgulamıştır. *Tasrîf*'in Rusçaya tercümesinin özel editörlüğünü de üstlenmiş olan Petrov, bizzat Zehrâvî'ye ait ifadeleri de sık kullanmıştır. Buradan yola çıkarak, onun eserin içeriğine derinlemesine hâkim olduğunu söylemek mümkündür.

Kitap 1983 yılında başkent Moskova'da, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Tarih Bölümü ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Elyazması Eserler Bölümü iş birliğiyle, *Cerrahi ve Cerrahî Araç-Gereçler Hakkında Eser* başlığıyla yayımlanmıştır. Kitabı yayımlayan kuruluş 1727 yılında tesis edilmiş olan, günümüzde de yayın faaliyetlerini sürdüren, Rusya'da Türk-İslâm araştırmaları alanında özellikle bünyesinde bulundurduğu *Doğu Literatürüne İlişkin Yayınlar Birimi* aracılığıyla binlerce eser neşretmiş olan *Nauka (Bilim) Yayınları*'dır. Kitabın tercüme redaktörü Ukraynalı tarihçi, Arap dili ve medeniyeti araştırmaları uzmanı Volf Mendeleviç Beylis'tir (1923-2001).⁷

5000 adet basılmış olan kitapta Rusça ve Arapça yazılmış *Önsöz* ve *Giriş* bölümlerinin yanı sıra, *İngilizce Özet* (s. 279-284) de bulunmaktadır. *Tasrîf*'in farklı elyazması nüshalarının fotoğrafları da kitaba dâhil edilmiş (Arapça kısımda, s. 1-317), böylece, Arapça-Rusça bir çalışma ortaya konmuştur.

Bünyadov kitaba tıbbın babası Hipokrat'a atfedilen aşağıdaki sözlerle başlamaktadır:

“İlacın tedavi edemediğini bıçak, bıçağın tedavi edemediğini ateş tedavi eder. Ateşin tedavi edemediğini ise *tedavi edilemez* saymak gerekir.”

Bünyadov'a göre, X. yüzyılın ikinci yarısı Kurtuba-Endülüs Emevi Devleti için bir altın çağdır. Çünkü bu zaman aralığında halife III. Abdurrahman (912-961), II. Hakem (961-976) ve II. Hişam (976-1009) yönetimindeki Endülüs'te o dönemde bilinen tüm bilim alanlarında, daha özel olarak, tıp alanında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Söz konusu dönemde Endülüs Emevi Devleti topraklarında çeşitli tıp disiplinlerinde faaliyette bulunan çok sayıda ünlü hekim yetişmiştir. Onlardan Yunus b. Ahmed el-Harrânî, onun iki oğlu Ahmed ve Ömer, Saîd b. Abdürabbih, İbn Cülcül vd. adları sayılabilir.

⁷ Kitabın bibliyografik künyesi aşağıda belirtilmiştir:

аз-Захрави, Абу-л-Касим Халаф ибн Аббас. (1983). *Трактат о хирургии и инструментах (факсимиле рукописи)*. Издание текста, перевод с Арабского, предисловие, примечания и указатели З. М. Буниятова, 640 с. Серия «Памятники письменности Востока», LXIII. Москва: Издательство Наука. / az-Zahravi, Abu-l-Kasim Halaf ibn Abbas. (1983). *Traktat o hirurgiyi i instrumentah (faksimile rukopisi)*. İzdaniye teksta, perevod s Arabskogo, predisloviye, primeçaniya i ukazateli Z. M. Buniyatova, 640 s. Seriya «Pamyatniki pismennosti Vostoka», LXIII. Moskva: İzdatelstvo Nauka.

Bununla birlikte, bu hekimler arasında III. Abdurrahman'ın başkent Kurtuba yakınlarında inşasını başlattığı Zehrâ'da doğan Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbas ez-Zehrâvî (orta çağ Avrupası'nda *Abulcasis* veya *Albucasis* adlarıyla bilinmektedir), özel bir yere sahiptir.

Bünyadov giriş mahiyetindeki bu bilgilerin kaynağı olarak İbn Ebî Usaybia'nın *Uyûnu'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ'* eseriyle Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-buldân* adlı eserini göstermektedir. Sami Halef Hamarneh ve Glenn Allen Sonnedecker'in Zehrâvî ve başlıca eseri *Tasrif* üzerine çalışmalarından da yararlanan Bünyadov; bir tarihçi titizliğiyle Zehrâ'nın inşasına başlandığı tarihin tartışmalı olduğunu belirtmekte ve Zehrâvî ailesinin halife ve yakın çevresiyle herhangi bir ilişki içerisinde bulunup bulunmadığının bilinmediğinden bahsetmektedir. O, burada, *Tasrif*'in bir Tübingen, iki İstanbul ve bir Paris nüshasının künyelerinde "*el-ensârî el-mutatabbib*" (Hz. Muhammed'in sahabeleri soyundan bir hekim) ibaresi bulunduğunu ifade etmekte; buradan hareketle, Zehrâvî ailesinin kökenleri ve Endülüs'e gelişine ilişkin tartışmaları ortaya koymaktadır. Bünyadov'un bu konuda yararlandığı diğer kaynaklardan biri, Carl Brockelmann'ın (Türkçeye de Neşet Çağatay tarafından *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* adıyla tercüme edilmiş olan) *Geschichte der Islamischen Völker und Staaten* adlı eseridir (1939: 17).

Bünyadov, yukarıda adı geçen kaynaklara ek olarak, Brockelmann'ın kısa adıyla GAL eseri (1943, I: 276) ve Michael Casiri'nin *Bibliotheca Arabico-Hispana Escorialensis* adlı çalışmasından (1770, Vol II: 136-137) yararlanmaktadır. Brockelmann ve Casiri'ye göre, Zehrâvî hekimlik sanatını Kurtuba'da icra etmiştir. Oysa *Tasrif*'in ikinci makalesinin (bölüm) Leningrad (St. Petersburg) nüshasında⁸ yer alan "O, bizim yanımızda, Zehrâ'daydı" notu, Zehrâvî'nin esasında bu şehirde hekimlik faaliyetinde bulunduğunu gösterir. Bünyadov'a göre, Zehrâ adlı şehir, Kurtuba'nın devamı / uzantısıdır; nitekim XIV. yüzyıl tarihçisi İbn İzârî el-Merrâkuşî de onun Kurtuba'nın yirmi sekiz geniş mahalle veya semtinden biri olduğunu belirtmektedir (1951, II: 232). Bünyadov sonuç olarak, Zehrâvî'nin hem başkent Kurtuba'da hem de doğrudan halifenin sarayında görev yaptığı kanaatine varılabileceğini ifade etmektedir.

Bünyadov Zehrâvî'nin tarihsel kişiliği ve hekimlik faaliyetine ilişkin sözlerini şöyle sürdürmektedir:

"*Tasrif*'in birinci makalesinin Viyana nüshasında (Wien 476 A, f. 2a; Hamarneh and Sonnedecker, 1963: 16.) Zehrâvî'nin Zehrâ'daki hilafet kütüphanesinde sürekli olarak tıpla ilgili kitap ve elyazmalarıyla meşgul olduğunu belirten bir not bulunmaktadır.

Zehrâvî'nin bir cerrah-hekim olarak gerçekleştirdiği faaliyetlerle ilgili çok az bilgiye sahip olduğumuz söylenebilir. Bu kısıtlı bilgileri ise kendi eserlerinden yahut da diğer müelliflerin eserlerinden, onunla ilgili bölük pörçük notlardan elde edebiliyoruz. Bir grup araştırmacı (Gayangos, 1843, II: 149) Zehrâvî'nin Emevi halifesi III. Abdurrahman'ın saray hekimi olduğunu söylerken, diğerleri (Gurlt, 1898, I: 620; Mieli, 1938: 182; Hitti, 1946: 576) ondan II. Hakem'in saray doktoru olarak bahsediyorlar. Bazı araştırmacılar (Dijany, 1934: 27) ise Zehrâvî'nin bu halifelerin ikisine de hizmet ettiğini belirtiyorlar" (Буниятов, 1983: 14).

Bünyadov biyografi yazarı Ahmed b. Muhammed el-Makkarî (1591-1636)⁹ (1861, II: 119), Zehrâvî'nin çağdaşı İbn Hazm (994-1064), Endülüslü tarihçi İbn Beşkuvâl (1101-1183) (1955, I: 162) ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin (1029-1095) (1952: 195, № 421) konuyla ilgili

⁸ Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları (Şarkiyat) Enstitüsü Leningrad Şubesi Elyazması Eserler Bölümü, d. 169, 230ab. Bünyadov, kitabın 21. sayfasına bu nüshadan elde etmiş olduğu "*Tasrif*'in Otuzuncu Bölümünün Üçüncü Kısım" başlıklı bir fragman eklemiştir.

⁹ Rusça metinde gösterilen kişi doğum ve ölüm tarihleri, tarafımızdan Türkçeye yapılan tercüme-uyarlamada metne sâdik kalma amacıyla olduğu gibi bırakılmıştır.

ifadelerinden yola çıkarak klasik kaynaklardaki Zehrâvî ve *Tasrîf*'e dair bilgileri ortaya koymaktadır. Yazar, burada İbn Hazm'ın bu konudaki görüşüne de yer vermektedir:

“Tıp alanında bundan daha kapsamlı, hem teorik hem de pratik yönleriyle bundan daha derinlikli bir eser yoktur. Biz de bu hususu teyit ediyoruz” (Буниятов, 1983: 16).

Bünyadov, Zehrâvî'nin öğrencilerinden İbn Sümayk'ın konuyla ilgili görüşlerine de yer vermekte, Endülüslü tarihçilerden Ahmed b. Yahya Dabbî'nin (ö. 1203) eserinden (1884-1885, I: 271-272) alıntılar yapmaktadır. Yazar burada Zehrâvî'nin doğum ve ölüm tarihlerini kesin olarak belirlemeye çalışmaktadır. Bünyadov'un tespitlerine göre, el-Humeydî, İbn Beşküvâl ve Dabbî, Zehrâvî'nin hicretten 400 yıl sonra öldüğünü ifade etmiş, dolayısıyla onun ölüm tarihini 25 Ağustos 1009 - 14 Ağustos 1010 olarak belirtmişlerdir. Hacı Halife (Kâtip Çelebi) de bu tarihleri ortaya koymaktadır (1941: 411). Afrikalı Leon (Hasan el-Vezzân) ise Zehrâvî'nin ölüm tarihini şehrin (Zehrâ) Berberîler tarafından darmadağın edildiği dönem olarak, hicrî 404 yılı (13 Temmuz 1013 - 1 Temmuz 1014) şeklinde kaydetmektedir (Hottinger, 1664: 256; Dozy, 1861, III: 308-311). Brockelmann da kendi çalışmasında Afrikalı Leon'dan alıntılacağı bu bilgiye yer vermektedir (GAL, 1943, I: 276). Bünyadov'a göre, farklı kaynaklardaki bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde Zehrâvî'nin 1010-1014 yılları arasında bir tarihte vefat ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Bünyadov, *Giriş*'in ilerleyen bölümlerinde orta çağ İslâm Dünyası (özellikle Endülüs) üzerine çalışmalarıyla bilinen İngiliz oryantalist William Montgomery Watt'ın *İslâm'ın Orta Çağ Avrupa'sı Üzerindeki Etkisi* adlı kitabının Rusça tercümesine yazmış olduğu *Önsöz*'den (Уотт, 1976: 17, 19) alıntılar yapmaktadır. Burada, bu alıntılarının da desteğiyle, orta çağ Avrupa'sının bilim, sanat ve teknik alanlarında birçok şeyi İslâm Dünyasına borçlu olduğu vurgulanmaktadır. Bünyadov'a göre, İslâm Dünyasında yetişmiş olan hekimler Galenos, Hipokrat, Dioscorides ve Aeginalı Paulus'un öğrencileri sayıldığı gibi, Müslüman hekimlerin Batı tıbbına etkileri de su götürmez bir gerçektir. Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ ve Zehrâvî gibi hekimlerin eserlerinin XII-XIII. yüzyıllarda Latince ve diğer Batı dillerine tercüme edilmiş olması da bunu teyit etmektedir. Daha özel olarak, Zehrâvî'nin eserlerinin yarattığı etkilerden hareketle, İslâm tıbbının Avrupa'da ne kadar büyük bir nüfuza sahip olduğunu görmek mümkündür.

Bünyadov *Tasrîf*'le ilgili sözlerini şöyle sürdürmektedir:

“Zehrâvî'nin otuz bölümden (makale) oluşan *Kitâbu't-tasrîf li-men üceze ani't-te'lif*¹⁰ adlı ansiklopedik eseri, kaynaklarda *Zehrâvî'nin Kitabı / Kitâbu'z-Zehrâvî* (Fransa Ulusal Kütüphanesi Elyazması Eserler Bölümü, Ar. 5772, 52b; Hamarneh and Sonnedecker, 1963: 34.) veya *Zehrâvî'nin Büyük Kitabı / Kitâbu'z-Zehrâvî'l-Kebîr* (Wien 476 A, 115a; Hamarneh and Sonnedecker, 1963: 34) olarak kaydedilmektedir. Buradan, Zehrâvî'nin *Tasrîf* dışında eserlerinin de olabileceği sonucuna varılabilir. İbn Ebî Usaybia'nın (1203-1270) şu sözleri de bunu teyit etmektedir: Zehrâvî'nin tıp alanında *ünlî eserleri (tesânîf meşhûra)* vardır. Bu eserlerin en kapsamlı olanı, onun *Zehrâvî'nin Kitabı* olarak bilinen *büyük kitabıdır (kitâbuhu kebîr)*. *Tasrîf*, onun en büyük ve en çok bilinen eseridir. Bu kitap, anlam ve içerik açısından hakikaten, tam bir kitaptır (*va huva kitâbun tâmmun fi ma'nâhî*)” (Буниятов, 1983: 17).

Bünyadov'a göre, İbn Ebî Usaybia'nın kullanmış olduğu *tesânîf meşhûra* ifadesi, birçok geç dönem müellifinin Zehrâvî'nin *Tasrîf* dışında da eserleri olduğunu düşünmesine neden olmuştur. Aslında bu durum kendini el-Makkarî'de de açık-seçik bir biçimde göstermektedir. Şöyle ki, o, kitap sözcüğünü çoğul olarak, *Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbas ez-Zehrâvî'nin kitapları: kutubu't-tasrîf* şeklinde kullanmıştır (1861, II: 119). Bünyadov *Tasrîf*'in genel yapısı ve içeriğiyle ilgili olarak şöyle yazmaktadır:

¹⁰ Bünyadov, eserin adını Arapça orijinalini de belirtmek kaydıyla, Rusçaya *Руководство для того [врача], кто не в состоянии составить [маковое]: / Rukovodstvo dlya togo [vraça], kto ne v sostoyaniyi sostavit [takovoye]: [Böyle Bir Kitabı] Telif Edemeyen [Hekim] İçin Kılavuz* olarak tercüme etmiştir.

“Bilindiği üzere, Zehrâvî'nin bu eseri, otuz bölümden (makale) oluşmaktadır. Bu bölümlerden her biri müstakil bir eser niteliğindedir. Hamarneh ve Sonnedecker, Zehrâvî'nin eserlerinin farklı nüshalarını incelemiş ve *Tasrif*'i oluşturan otuz bölümün tam bir listesini hazırlamışlardır” (Буниятов, 1983: 18).

Bünyadov bu bilgilerin ardından *Tasrif*'te yer alan bölüm başlıklarını ve bu bölümlerin içeriklerini kısa bir biçimde ortaya koymaktadır.¹¹

Yazar, burada eserin farklı bölümlerinde geçen bazı Arapça kavram ve terimleri Rusçaya sadece tercüme etmekle yetinmemiş, onların geniş açıklamalarını da ortaya koymuştur. Bu kavramlar, sırasıyla aşağıdakilerden oluşmaktadır:

Emzice-mîzâç, macun-meâcîn, tiryak ve panzehirler, âyâracât, atirîfûlât, nehânih, şavâli ve duhn-edhân.

Bünyadov, *Tasrif*'teki diğer Arapça tıp kavramlarını ve bunların Latince ve Rusça karşılıklarını ise kitabın 260-264. sayfalarında yer alan *Notlar* bölümünde ortaya koymuştur.

3.1. *Tasrif*'in Çeşitli Tercüme ve Neşirleri Üzerine¹²

Bünyadov bu konuda şöyle yazmaktadır:

“Zehrâvî'nin eseri, otuzuncu bölümünün Avrupa'da XII. yüzyılın ikinci yarısında Toledolu Gerard¹³ tarafından Latinceye tercüme edilmesiyle birlikte büyük bir üne kavuştu. Bu çalışma, kısa bir süre içerisinde Avrupalı cerrahların masa kitabı ve cerrahi alanındaki kılavuzları oldu.¹⁴ *Tasrif*'in bölümlerinden en çok otuzuncusu yayımlandı (Hamarneh and Sonnedecker, 1963: 25-30). Bununla birlikte, bu bölümün Latinceye Arapça orijinal metnini de kapsayan ve bilimsel açıdan daha yetkin olan iki ciltlik tercümesi, 1778 yılında John Channing tarafından Oxford'da gerçekleştirildi.

Fransız askerî doktoru, tercüman ve tıp tarihçisi Lucien Leclerc, *Tasrif*'i 1861 yılında Fransızcaya tercüme etti. Bu arada, Leclerc'in tercümesi *Tasrif*'in otuzuncu bölümünün ilk tenkitli neşridir. Şöyle ki Leclerc, bu çalışmada eserin Arapça elyazması nüshalarını, ayrıca, Avrupa'nın farklı şehirlerindeki kütüphanelerde bulunan Latince, İbranice ve Fransızca tercümelerini karşılaştırmıştır.

1908 yılında Leknev'de (Hindistan) *Tasrif*'in Arapça ilk litografik (taş basması) baskısı yayımlandı. 1973 yılında ise Martin S. Spink ve Geoffrey L. Lewis, *Tasrif*'in otuzuncu bölümünün ilk İngilizce tercümesini *Albucasis on Surgery and Instruments* adıyla Arapça metinle birlikte Londra'da yayımladılar. Bu çalışma da tenkitli bir neşirdir; burada, *Tasrif*'in yedi ayrı nüshasını kapsayan bir tahkik yapılmıştır” (Буниятов, 1983: 20).

3.2. *Tasrif*'in Otuzuncu Bölümünün Daha Çok İlgi Çekmesinin Nedenleri

Bünyadov haklı olarak, şöyle bir soru sormaktadır: *Tasrif*'in bütün bölümleri Latinceye tercüme

¹¹ Türkçe kaynaklarda da *Tasrif*'teki bölüm (makale) ve bab başlık ve içerikleri konusunda yeterli bilgi bulunmaktadır. Bu nedenle burada bu konuda ayrıntılı bir döküm oluşturmayı uygun bulmuyoruz. Söz konusu bilgilerin yer aldığı kaynaklardan biri için bkz.: Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi (genişletilmiş üçüncü baskı)*. 220-221. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay.

¹² Bu konuda Türkçe geniş bilgi için bkz.: Aciduman, A. (2005). *İbn-i Sina, Ebu'l-Kasım ez-Zehravi, Şerefeddin Sabuncuoğlu ve Tokatlı Mustafa Efendi'nin Eserleri Işığında 11. ve 18. Yüzyıllar Arasında Nöroşirürji*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 22-25. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara; Sezgin, F. (2008). *İslâm'da Bilim ve Teknik (ikinci baskı)*. Cilt I (Arap-İslâm Bilimleri Tarihine Giriş), 22, 96. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay.; Kahya, E. (2011). et-Tasrif. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt XL, 132-133. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

¹³ Bünyadov burada Rus yazılı kaynaklarında çoğu zaman Toledolu Gerard olarak anılan, entelektüel faaliyetlerini büyük ölçüde Toledo'da gerçekleştirmiş olan İtalyan mütercim, düşünür ve bilim insanı Cremonalı Gerard'ı (1114-1187) kastetmektedir. Gerard; Ebû Bekir er-Râzî, Fârâbî, İbn Sînâ, Kindî, Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, İbnü'z-Zerkâle, İbn Muâz, Câbir b. Eflah ve diğer birçok İslâm filozofu ve bilim insanının eserlerini, ayrıca, Aristoteles külliyyatının büyük bir kısmını Arapçadan Latinceye tercüme etmiştir.

¹⁴ Türk-İslâm Dünyasında da Zehrâvî'den etkilenen birçok cerrah-hekimden söz etmek mümkündür. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Doğruyol, H. ve Sarı, N. (1993). Cerrahlık. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt VII, 421-424. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.; Bayat, A. H. (1993). Cerrâhiyye-i İlhâniyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt VII, 420. Türkiye Diyanet Vakfı Yay.; Yıldırım, N. (2011). On Beşinci Yüzyıla Ait Türkçe Cerrahnâmeler. *Lokman Hekim Journal*, 2011, Cilt 1, sy. 1, 19-28. Mersin.

edildiği halde, orta çağ Avrupa'sının tıp câmiası ve günümüz tıp tarihçileri hangi nedenlerle bu eserin otuzuncu bölümü üzerinde özellikle durmaktadırlar? Yazar, bu soruya aşağıdaki yanıtı vermektedir:

“Çünkü *Tasrîf*'in otuzuncu bölümü; o dönemde Avrupalı hekimlerce bilinmeyen (örneğin, insan bedeninin belli bölgelerini dağlamak suretiyle acıyı acıyla dindirme, mesanedeki taşları parçalama-ufalama tekniğiyle tedavi etme, kan alma-hacamat yapma ve yarma-kesme gibi) yeni yöntem ve ilkeler içermektedir. Cerrahi tarihinde ilk defa bu eserde ptozis (gözlerde kapak düşüklüğü), anal ve perianal fistüller, kalça kemiği çıkıkları, siyatik sinirinin ağrılı hastalığı ve bunlardan bazılarının dağlama tekniğiyle¹⁵ tedavi edilebileceği ayrıntılı bir biçimde ortaya konmuştur. Bu eserde kan damarlarında ortaya çıkan anevrizmalar, oral mukoza hastalıkları, baş ve beyinde sıvı birikmesi,¹⁶ ağızda oluşan kistler ve bunlara ilişkin ameliyatlar, sülük tedavisi ve tromboflebit tasvir edilmiş ve tedavi yöntemleri açıklanmıştır. Ayrıca, yaraları dikmede kullanılan cerrahî ameliyat ipliği (katgüt), kangren tedavisinde amputasyon, çene eklemi rahatsızlıkları, çene deformasyonu ve bunların nasıl tedavi edileceğine ilişkin geniş bilgiler sunulmuştur. Zehrâvî, *Tasrîf*'in bu bölümünde cerrahların işini kolaylaştıracak şekilde 200'ün üzerinde ameliyat araç-gerecinden bahsetmiş, onları resimlerini de eklemek suretiyle tek tek tanıtmış, nasıl kullanılması gerektiğini açıklamıştır. Bu araç-gereçler arasında bademcik ameliyatında kullanılan makas görünümlü alet, cerrah bıçağı (neşter, bisturi) ve apselerde kullanılan başkaca aletler, parasentezde kullanılan araçlar, cerrahî makaslar, rektal şırınga, lithotrit, vajinal spekulum, jinekolojide kullanılan çeşitli aletler vd. sayılabilir” (Буниятов, 1983: 20-22).

3.3. Ana Hatlarıyla Otuzuncu Bölümün Yapı ve İçeriği

Bünyadov *Tasrîf*'in otuzuncu bölümünün yapı ve içeriğiyle ilgili olarak şöyle yazmaktadır:

“Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî bu bölümü üç kısma ayırmıştır: Birinci kısım elli altı fasıldan oluşmaktadır. Burada yaklaşık olarak elli hastalığın dağlama tekniğiyle tedavi yöntemleri anlatılmaktadır. İkinci kısım doksan yedi fasıldan ibarettir. Burada ise ayrıntılı bir biçimde, çeşitli araç-gereçler yardımıyla gerçekleştirilen cerrahî ameliyatlar anlatılmaktadır. Üçüncü kısım ise otuz beş fasıldan oluşmakta; burada kırık-çıkık, kemiklerin yerinden oynaması ve bunların tedavileri ele alınmaktadır.” (Буниятов, 1983: 22).

3.4. *Tasrîf*'in Muhtelif Elyazması Nüshaları ve Bunların Karşılaştırılması

Bünyadov'un ifadelerine göre, Zehrâvî'nin eserlerinin çeşitli nüshaları farklı ülkelerde dağınık halde, elyazmalarının muhafaza edildiği ortamlarda bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'ne gelince, orada, *Tasrîf*'in otuz bölümünden üçünün elyazması nüshası bulunuyor: Bunlardan ikinci ve üçüncü bölümlerin nüshaları, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları (Şarkiyat) Enstitüsü Leningrad Şubesi Elyazması Eserler Bölümünde muhafaza edilmektedir.

Otuzuncu bölümün elyazması nüshası ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Elyazması Eserler Kütüphanesindedir (M-398). Eserin bu nüshası, şu ana kadar yayımlanmış olan hiçbir katalogda yer almamıştır. Kâğıt cinsi, yazı çeşidi ve imlâ özelliklerinden hareketle, Bakü nüshasının *Tasrîf*'in otuzuncu bölümünün en eski elyazması nüshalarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Bu nüshanın bazı kısımları onarılmıştır. Ferâğ kaydı (kolofon) kaybolmuştur. Metnin orijinalinde bulunması gereken bazı yapraklar (varak) (1b-8b, 109a-110b, 115a-116b, 147a-155b) da kaybolmuş durumdadır. Bu kısımlar el yazısıyla yeniden yazılmıştır. Bu nüshanın -derin bir Arapça bilgisine sahip olmadığı belli olan- eski sahiplerinden biri; metnin çürümüş, aşınmış ve

¹⁵ Bu konuda Türkçe geniş bilgiler için bkz.: Yurtgezer, T. (1990). *Ebü'l Kâsım Halef bin Abbas ez-Zehrâvî'nin et-Tasrîf li-men Aceze an et-Te'lîf İsimli Tıp Kitabının Cerrahiye İlişkin Olan Son Bölümünün 'Dağlama Üzerine' Olan Birinci Kısım*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 22-28 ve 53-56. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

¹⁶ Zehrâvî'nin bu konudaki görüşleri ve uyguladığı tekniklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Acıduman, A. ve Arda, B. (2006). *Ebü'l-Kâsım ez-Zehrâvî, Eseri et-Tasrîf ve Hidrosefalinin Tedavisi Üzerine. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Cilt 49, Nisan-Haziran, 2006, sy. 2, 169-173. Ankara.

üzerinde kurt yenikleri bulunan kısımlarını onarmıştır. Fakat bu onarım başından beri, özensiz bir biçimde yapılmıştır.

Bünyadov'un tespitine göre, Bakü nüshasında 37ab numaralı yaprak bulunmamaktadır. Nüshanın sonu -tahmini olarak 156b-157a numaralı yapraklara tekâbül etmektedir- da kaybolmuştur. Tüm bu kopukluk ve eksiklikler Bünyadov tarafından, *Tasrif*'in kendisine İstanbul'da verilmiş olan İstanbul nüshası mikrofilminden hareketle, giderilmiştir.¹⁷

Bünyadov Bakü nüshasının özellikleriyle ilgili olarak verdiği bilgilere aşağıdakileri de eklemektedir:

"Bizim tespitimize göre, *Tasrif*'in otuzuncu bölümünün bu nüshası XII. yüzyılda istinsah edilmiştir. Bunu sadece, o dönemin elyazması eserlerinde kullanılan imlâ özelliklerinden yola çıkarak söylemiyoruz; tespitimizi destekleyen başkaca faktörler de bulunmaktadır. Şöyle ki, bu nüsha, ferâğ kaydının bulunmamasına rağmen, yazı çeşidi açısından ve diğer birçok yönden de döneminin elyazması eserleriyle örtüşmektedir. Ne var ki, Bakü nüshasını istinsah eden müstensih tarafından istinsah edilen ve çizimler / resimler eklenen Bankipûr nüshası da günümüze ulaşmıştır. Bankipûr nüshası, hâl-i hazırda Hindistan'ın Bihâr Eyaletine bağlı Patna şehrindeki Hudâbahş Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. *Tasrif*'in en eski nüshalarından biri olarak kabul edilen bu nüshanın istinsah tarihi; hicrî takvimle 7 Muharrem 584, mîlâdî takvimle ise 8 Mart 1188 şeklinde kaydedilmiştir (el-Müneccid, 1960, 97-98 numaralı resimler; Azimuddin, 1910, IV: 28-36).¹⁸ Demek oluyor ki, eserin Bakü nüshası da XII. yüzyıla aittir.

Bakü nüshasında kullanılan dökme ve âharlı kalın kâğıt, Şark pamuğundan yapılmış olup zamanla parlaklığını kaybetmiştir. Birçok yaprağın (varak) kenarlarında kırıklar vardır. Tüm bunlarla birlikte, bu nüshada Zehrâvî'nin ortaya koyduğu / tanımladığı cerrahî ameliyat araç-gereçlerine ilişkin çizimlerin (resim) büyük çoğunluğu okunaklı ve anlaşılır durumdadır. Nüshanın yazımında siyah mürekkep kullanılmıştır. Burada kullanılan ebat 19,5 x 14,5 cm'dir. Sayfalarında 19 satır bulunmak üzere 156 yapraktan oluşan Bakü nüshası, büyük boyutlu nesihle yazılmıştır" (Буниятов, 1983: 23).

3.5. *Tasrif*'in Rusçaya Tercümesi Üzerine Birkaç Söz

Bünyadov, uzun süren uğraşlar sonucu ortaya koyduğu çalışmanın *Tasrif*'in otuzuncu bölümünün Rusçaya ilk tercümesi olduğunu ifade etmektedir. O, tercüme esnasında İstanbul nüshasından da yararlandığını, Bakü nüshasında bulunmayan veya okunaklı olmayan bazı cerrahî araç-gereç resimlerinin bu nüshadan elde edildiğini belirtmektedir. Karışıklığı önleme amacıyla Bakü nüshasını B, İstanbul nüshasını ise T (Topkapı) harfi ile kodladığını ifade eden Bünyadov, *Tasrif*'in Rusçaya tercümesi sırasında karşılaştığı yeni bir hadiseyle ilgili olarak şöyle yazmaktadır:

"Çok yakın bir zamanda, M. E. Saltıkov-Şedrin Devlet Kütüphanesinin Elyazması Eserler Bölümü Firkoviç Arşivinde¹⁹ (Rusya) *Tasrif*'in otuzuncu bölümünün bir fragmanı bulunmuştur (Arab. 178). Bu parça; altı yapraktan ibaret olup 19, 20-22, 24, 25-34. babların son kısımlarını ve 35. babın baş kısmını içermektedir. Kâğıt cinsi, yazı çeşidi ve imlâ biçimi -burada herhangi bir diyakritik işaret(leme) / hareke(leme) bulunmamaktadır- bu fragmanın ait olduğu nüshanın Bakü nüshasından daha eski olduğunu göstermektedir" (Буниятов, 1983: 23).

Bünyadov son olarak, *Tasrif*'in otuzuncu bölümünü Rusçaya tercüme ettiği zaman anlaşılması güç olabilecek Latince terimlerden kaçındığını, bunlardan sadece Rusçada belli bir kimlik kazanmış

¹⁷ Eserin İstanbul nüshasıyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Karatay, F. E. (1966). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*. Cilt III, 811-812, № 7225, III. Ahmet/1990. İstanbul.

¹⁸ Bankipûr nüshası için ayrıca bkz.: Hudâbahş Kütüphanesi, 2146, Bankipûr, 17.

¹⁹ Karaim Yahudilerinden olan seyyah, bilgin, yazar ve arkeolog Abraham Samuiloviç Firkoviç (1787-1874), oldukça zengin bir elyazması eser koleksiyonuyla Rus ve diğer oryantalistlerin dikkatini çekmiştir. Adı geçen arşivde Firkoviç Koleksiyonuna ait 15 binden fazla elyazması eser bulunmaktadır.

olanları kullandığını belirtmektedir. O, çalışmasında emeği geçen kişi ve kurumlara teşekkür ederek sözlerine son vermektedir.

Genel Bir Değerlendirme ve Sonuç

Brockhaus ve Efron Ansiklopedik Sözlüğü, Zehrâvî ve *Tasrîf* ile ilgili bilgiler içeren ilk Rusça yayınlardan biridir. Bununla birlikte, buradaki bilgiler bilimsellikten uzak olup hatalıdır. Burada, Zehrâvî'nin tam adı ve doğduğu yer yanlış ifade edilmiş, doğum yılı konusunda dahi emin olunamamıştır. Ayrıca, yazar *Tasrîf*'in sadece ilaçlarla ilgili bir kitap olduğunu belirtmiştir. Tüm bu hususlar; adı geçen ansiklopedik sözlüğün Zehrâvî ve *Tasrîf* ile ilgili bölümünün bir takım doğru bilgiler içermekle birlikte, herhangi bir bilimsel araştırmaya dayanmadığını göstermektedir.

Büyük Rusya Ansiklopedisinin *Albukasis* maddesine gelince, burada -çoğunlukla Bünyadov'un çalışması temel alınarak- Zehrâvî'nin hayatı ve *Tasrîf*'in içeriğine ilişkin genel bilgiler verilmiştir.

Tasrîf'in otuzuncu bölümünün Ziya Bünyadov tarafından geniş açıklama ve notlarla gerçekleştirilen Rusça tercümesi ise yukarıda da belirtildiği üzere, tenkitli neşir çalışmalarının en başarılı örneklerinden biridir. Büyük bir titizlikle ve koordineli olarak gerçekleştirilen bu çalışmada Zehrâvî'nin yaşamı, yaşadığı dönemin koşulları, Endülüs'te yetişmiş bilim insanları ve bu coğrafyadaki entelektüel ortam konusunda ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Çalışma, bu yönüyle Türk-İslâm Dünyasında ortaya çıkmış olan temel entelektüel ve bilimsel gelenekler konusunda bir başvuru kaynağı olarak kabul edilebilir. Bünyadov, bu çalışmaya hazırlık sürecinde *Tasrîf*'in çeşitli tercüme ve neşirlerini dikkatlice incelemiş ve bunlara ilişkin bilgileri, ustaca bir üslûpla karşılaştırmak suretiyle çalışmaya dâhil etmiştir. O, eserin özellikle otuzuncu bölümünün orta çağ tıp câmiası ve günümüz tıp tarihçilerinin ilgisini çekmesinin nedenlerini de ayrıntılı bir biçimde, aynı zamanda gerekçelendirilmiş olarak ortaya koymuştur. Bünyadov'un *Tasrîf*'in farklı elyazması nüshaları konusunda verdiği bilgiler de günümüz itibarıyla yapılmakta olan ve gelecekte gerçekleştirilmesi düşünülen çalışmalara kaynak temin etmesi bakımından oldukça önemlidir.

Kanaatimizce, Bünyadov'la birlikte Petrov ve Beylis gibi diğer uzmanların da görev aldığı ve içeriğinde klasik oryantalistik bakış açısıyla ileri sürülen herhangi bir savın bulunmadığı bu çalışma, Zehrâvî ve *Tasrîf* ile ilgili literatüre ciddi ve özgün bir katkı olarak görülmelidir.

Son olarak, çalışmamızın Rusça Zehrâvî ve *Tasrîf* araştırmalarının tamamını kapsama iddiasında olmadığını, bu yazının mevcut olanaklar dâhilinde hazırlanmış olduğunu da belirtmemiz gerekir.

KAYNAKÇA

I. Rusça Kaynaklar

- Брокгауз, Ф. А. и Ефрон, И. А. (1905). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Дополнительный том I (1): Аа-Вяхирь*. Санкт Петербург: Акционерное издательское общество «Брокгауз-Ефрон». / Brokgauz, F. A. i Efron, İ. A. (1905). *Entsiklopedičeskiy slovar Brokgauza i Efrona. Dopolnitelnyy tom I (1): Аа-Vyahir*. Sankt Peterburg: Aksionernoye izdatelskoye obşestvo «Brokgauz-Efron».
- аз-Захрави, Абу-л-Касим Халаф ибн Аббас. (1983). *Трактат о хирургии и инструментах (факсимиле рукописи)*. Издание текста, перевод с Арабского, предисловие, примечания и указатели З. М. Буниятова. Серия «Памятники письменности Востока», LXIII. Москва: Издательство Наука. / az-Zahravi, Abu-l-Kasim Halaf ibn Abbas. (1983). *Traktat o hirurģiyi i instrumentah (faksimile rukopisi)*. İzdaniye teksta, perevod s Arabskogo, predisloviye, primeçaniya i ukazateli Z. M. Buniyatova. Seriya «Pamyatniki pismennosti Vostoka», LXIII. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Мирский, М. Б. (2000). *Хирургия от древности до современности: Очерки истории*. Москва:

Издательство Наука. / Mirskiy, M. B. (2000). *Hirurgiya ot drevnosti do sovremennosti: Oçerki istoriyi*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.

Мирский, М. Б. (2005). Альбукаси. *Большая Российская Энциклопедия*. Том I. Москва: Издательство «Большая Российская энциклопедия». / Mirskiy, M. B. (2005). Albukasis. *Bolşaya Rossiyskaya Entsklopediya*. Tom I. Moskva: İzdatelstvo «Bolşaya Rossiyskaya Entsklopediya».

Уотт, У. М. (1976). *Влияние Ислама на средневековую Европу (перевод с Английского С. А. Шуйского)*. Главная редакция Восточной литературы. Москва: Издательство Наука. / Uott, U. M. (1976). *Vliyanie İslama na srednevekovuyu Yevropu (perevod s Angliyskogo S. A. Şuyskogo)*. Glavnaya redaktsiya Vostochnoy literaturı. Moskva: İzdatelstvo Nauka.

II. Türkçe Kaynaklar

Acıduman, A. (2005). *İbn-i Sina, Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî, Şerefeddin Sabuncuoğlu ve Tokatlı Mustafa Efendi'nin Eserleri Işığında 11. ve 18. Yüzyıllar Arasında Nöroşirürji*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Acıduman, A. ve Arda, B. (2006). Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî, Eseri et-Tasrif ve Hidrosefalinin Tedavisi Üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 2006, C/S. 49 (2): 169-173. Ankara.

Bayat, A. H. (1993). Cerrâhiyye-i İlhâniyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt VII, s. 420). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi (genişletilmiş üçüncü baskı)*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay.

Doğruyol, H. ve Sarı, N. (1993). Cerrahlık. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt VII, s. 421-424). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Kahya, E. (2011). et-Tasrif. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt XL, s. 132-133). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Kahya, E. (2013). Zehrâvî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt XLIV, s. 189-191). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Karatay, F. E. (1966). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*. Cilt III. İstanbul.

Memmedov, H. (2004). Tarihimize Yol Gösteren Adam: Ziya Bünyadov. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C/S. 6 (11-Türkoloji Özel Sayısı): 47-54. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.

Sezgin, F. (2008). *İslâm'da Bilim ve Teknik (ikinci baskı)* (Cilt I: Arap-İslâm Bilimleri Tarihine Giriş). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay.

Şükürov, Q. (2016) Bünyadov, Ziya. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt EK I, s. 225-227). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yıldırım, N. (2011). On Beşinci Yüzyıla Ait Türkçe Cerrahnâmeler. *Lokman Hekim Journal*, 2011, C/S. 1 (1): 19-28. Mersin.

Yurtgezer, T. (1990). *Ebu'l Kâsım Halef Bin Abbas ez-Zehrâvî'nin et-Tasrif li-men Aceze an et-Te'lif İsimli Tıp Kitabının Cerrahiye İlişkin Olan Son Bölümünün 'Dağlama Üzerine' Olan Birinci Kısmı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

III. Diğer Dillerdeki Kaynaklar

Azimuddin, A. M. (1910). *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*. Vol. IV, Calcutta.

Brockelmann, C. (1939). *Geschichte der Islamischen Völker und Staaten*. München.

Brockelmann, C. (1943). *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Vol I, Leiden: Brill.

Casiri, M. (1770). *Bibliotheca Arabico-Hispana Escorialensis*. Vol. II, Madrid.

Channing, J. (1778). *Albucasis de Chirurgia, Arabice et Latine*. Vol. I-II, Oxford.

Dabbî, Ahmed b. Yahya. (1884-1885). *Buğyetu'l-multemis fi târihi ricâli'l-Endelus*. C. I, Madrid.

Dijany, H. W. (1934). *Geschichte der Arabischen Medizin in Spanien*. Hamburg.

Dozy, R. P. A. (1861). *Histoire des Musulmans d'Espagne*. Vol. III, Leiden.

- Gayangos, Pascual de. (1843). *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*. Vol. II, London.
- Gurlt, E. F. (1898). *Geschichte der Chirurgie und ihrer Ausübung*. Bd. I, Berlin: Verlag.
- Hamarneh, S. Kh. and Sonnedecker G. A. (1963). *A pharmaceutical view of Abulcasis al-Zahrawi in Moorish Spain*. Leiden: Brill.
- Hitti, P. K. (1946). *History of the Arabs*. London.
- Hottinger, J. H. (1664). *Bibliothecarius quadripartitus*. Zürich.
- el-Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Fütûh. (1952). *Cezvetu'l-muktebis fî zikri vulâti'l-Endelus*. Kahire.
- İbn Beşkûvâl. (1955). *Kitâbu's-sıla fî târihi e'immeti'l-Endelus*. C. I, Kahire.
- İbn İzârî. (1951). *el-Beyânu'l-muğrib fî ahbâri mulûki'l-Endelus va'l-Mağrib*. C. II, Leiden.
- Kâtip Çelebi. (1941). *Keşfu'z-zunûn*. (Haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge). Ankara: Maarif Matbaası.
- Leclerc, L. (1861). *La Chirurgie d'Abulcasis*. Paris.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. (1861). *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-râtib*. C. II, Leiden.
- Mieli, A. (1938). *La Science Arabe et son role dans l'évolution Scientifique Mondiale*. Leiden: Brill.
- el-Muneccid, S. (1960). *el-Kitâbu'l-'Arabiyyu'l-mahtût ile'l-karni'l-'âşiri'l-hicrî*. Kahire.

